

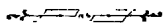
սիւններէ և հռովմէական պարսպաց հետքերէն զատ ուրիշ բան չեմ գտներ հոն. սակայն այսու հանդերձ, այն համոզմամբ անկէ դուրս կու գամ, թէ պէտք է որ այս տեղ ժամանակաւ ձիրքի ձիրքի մ'եղած ըլլայ, վասն զի քաղաքին ամենէն հորիզոնական մասին մէջ գանուող այսպիսի ընդարձակածաւալ շէնք մը պէտք էր այս նպատակին ծառայած ըլլար. մանաւանդ որ Ազոտտոսի տաճարին յունական արձանագրութեանց մէջ եւս կը յիշատակուին խաղեր, արշաւահանդէսք և պատերազմական խաղարկութիւնք՝ որոնք կը կատարուէին Անկիւրիոյ ամփիթէատրոնին մէջ՝ տաճարի նուիրագործութեան յեղանակին: Եւ ի՛նչ իսկ կրնամ ստուգել, թէ ճարտարապետութիւնն ինչ կարգի կը վերաբերի. վասն զի գերեզմաննոցին մէջ կը տեսնեմ ասդին անդին ցրուած ամէն յեղանակի կտորներ, որոց վերայ չեմ կրնար նշմարել և ոչ իսկ փորքի հետք մը ակաւեղած. գէտի կամ շէնքի ուրիշ մասի մը: Ստոյգ է որ, եթէ պեղումներ կատարուին՝ անտարակոյս երեւան պիտի գտնուէր ժամատարական կտորներ, որովք կարելի պիտի լինի վերստին ի լոյս հանել շէնքը իւր կատարեալ ամբողջութեամբ: Ահոս որ այժմ ոչ թէ միայն պեղումներ չեն կատարուիր, հապա նաեւ եղած ամենակարեւոր կտորներն իսկ օր ըստ օրէ կործանելու և ջնջուելու վրայ են...:

Վերայիշեալ ամփիթէատրոնին մօտ, և միշտ Ազոտտոսի տաճարին ջրվերը, կը գտնեմ հռովմէական պարսպաց մնացորդներ՝ զրեւ. թէ 2. 20 մ. թանձրութեամբ. տեսնելով նաեւ կամարի մաս մի և վար իջած աղեղ մը, կը հարցընեմ առաջնորդիս, թէ զիտէ արդեօք ինչ են այդ աւերակներն. և նա ինչ կը պատասխանէ պիւր չօգ եւքի համաւ, այսինքն է ամենահին բաղնիք մը...:

Գերեզմաննոցէն կ'իլլին և կ'ուղեւորեմ գէպի և հրապարակն՝ ուր կանգնուած կայ յաղթական կոթող մի՝ ի պատան Յուլիանոս Ուրացոյին. ստուգել բիւզանդական յեղանակի գործ է այս, բնաւ արձանագրութիւն չկայ վրան: Սեան բռնը՝ որ իրարու վրայ զրոյսած մատանեմքէ զարդերով կազմուած է, կը

հանդչի գետնէն բարձր ընդարձակ պատուանդանի մը վրայ: Ինծի կ'ըսեն, թէ ի սկզբան անոր պագածին վրայ արձան մի կար և յետոյ կործանեցաւ, այժմ՝ արձանի տեղ՝ արաղիւններու բոյն մի կայ հոն... Իբր թողում Յուլիանոսի կոթողը և վերադառնամ գոհագր, տեսնելու համար հոն արձան մի՝ զոր շատ կը գովէ ինչ ոստիկանապետն: Յիրաւի շատ գեղեցիկ է. բայց ահոս որ՝ մարմինները միայն պիտելով գոհ ըլլալու է հոս, իսկ զուլաները ո՛չ բնաւ. վասն զի արձան մի զըտնուելուն պէս՝ իսկոյն կը զլիստեն գայն: Այս արձանը նստելու դիրքին մէջ է. մինչեւ պորտը մերկ է, իսկ մարմնոյն մնացած մասն փաթածուած է պարեգօտի մը մէջ՝ որ կը պալաւոյի սրունից մէջտեղը, ոտքը մոյկ հագած է. կը պակսին զուլան և ձեռքերն. արձանն շատ սիրուն կերպով կաղապարուած է: Մարմնոյն համեմատականութիւնը վայելուչ են, և նոյն իսկ զգեստին ծալքերն ալ ամենայն զգաստութեամբ եղած են: Ամբողջութեան մէջ գեղեցիկ գործ մ'է:

Շարայարելի

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ

ԲՆԱՇԽԱՐՀԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

ՈՐՉԱՓ տիւր, որչափ և որքալի մեր քնաշխարհի մերկայ վիճակն, այնքան սիրելի, այնքան և ցամկալի իւր սարսուկաց որդեկաց խաղաղ իրենց հարց և Նախմեաց կամուրջ և կիսակործան ամմաթ յիշատակներն, զորս մերկայիս կը ուկլիմք մասն սուր մասն քաղաքոց ռոճով ի մի ամփոփել: Եւ այդ Բնաշխարհի, կամ պարզագոյն եւս մեր երկրի աշխարհագրական ԲԱՌԱՐԱՆիս մէջ պիտի մկարագրենք.

Ա. — Մեր քրտր մահաւմքները, գաւառները, քաղաքները, գիւղերը, լեռները, դաշտերը, գե-

տեղը, վաղեմը և այլ մշամաւոր տեղումը: — Բ. — Յատուկ խմամբով ազգային աշխարհագրական պատմութիւն, իմպէտ ման հմախոսութիւն, իրենց բաժնիմ պիտի ունենամ գործոյս մէջ, և իւրաքանչիւր մահմազաց, գաւառաց և քաղաքաց բերող վրայ լիովին տեղեկութիւն պիտի տրուիմ: — Գ. — Միւր գաղթականներն եւս պիտի մտնեն քաղաքոյս մէջ, և երկրագործոյս վրայ գտնուող այն ամէմ քաղաքներն յորս բնական և յիշատակ մը թողած է հայութիւն, և կամ տակաւին կը բնակի: — Դ. — Ձանազան ձեռագրաց և շինուածոց յիշատակարանաց մէջ յիշուած աշխարհագրական ամուրներէմ այն ամէմը որ կրման հետաքրքրական ըլլալ պիտի չանմար դուրս չթողու: — Ե. — Պիտի յիշատակուիմ ման այն ամէմ այլազգայնաց գիւղերն, յորս կը գտնուին իմէ իմէ յիշատակարանք և բնկորք հայրենի հմութեանց: — Զ. — Նշամաւոր ամուրաց շատերու ստուգարանութիւնն ալ յառաջ կը բերենք, և ոմանց դիմաց ըստ տեղոյն կը մշամակենք օտար ազգաց ամուրանկոյութիւնն իրենց յատուկ գրերով (Ա. ասորերէն, Ար. արաբերէն, Գղ. գաղղիերէն, Ե. երկայնքերէն, Թ. թուրքերէն, Իտ. իտալերէն, Լ. լատիներէն, Յ. յունարէն, Պ. պարսկերէն, Ռ. ռուսերէն, Վ. վրացերէն): — Է. — Այն ամուրներն, որոց վրայ աւելի ընդարձակօրէմ գրած են ուրիշ ազգային և օտարազգի հեղինակներ, և կամ տուած են օգտակար և հետաքրքրական տեղեկութիւններ, աւանմծիմ գրերու կամ թերթերու մէջ, ի ստորեւ կը մշամակենք համառօտագրութեամբ մոյն գիրքն կամ թերթն և գրուին կամ էջմ: Ամթիւ ազգային և օտար աղբիւրները՝ զորս գործածած ենք՝ աւանմիկա գործս ըստ կարելւոյն ըմտիր և գործացոյցն ընելու համար, հարկ էր յլել աստ մի առ մի՝, բայց տեղոյ սրտութեան պատմաւորս միայն ամուրց մէկ մասը կը մշամակենք, յորոց ոմանց մէջն երբեմն տողերով կը քաղուիմ:

1. Բնաշխարհիկ բառարանն երբ աւանմծիմ հատորով լոյս տեսնէ, այն ժամանակ տմոր յառաջաբանն մէջ մամուրաման պիտի մշամակենք ամէմ տեսակ աղբիւրներ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ալիան Հ. Ղեռնդ Վ. — Բաղարական աշխարհագրութիւն (Հղ. աշխ.) 1853. Վենետիկ Ս. Ղազար: Պատկերազարդ Նոր Հայաստան (Պտկ. Ն. Հայ.) 1855. Վենետիկ Ս. Ղ. — Սիւսում. 1885. Վենետիկ Ս. Ղ. — Շիրակ. 1881. Վենետիկ Ս. Ղ. — Այրարատ. 1890. Վենետիկ Ս. Ղ. — Սիւսական. 1893. Վենետիկ Ս. Ղ. — Երկհատոր աշխարհագրական ամուրաց ցանկ, ձեռագիր:

Բարանան Պէյ Ֆէրոնիսան. — ժամապարհորդութիւն ի Բարսելոն ընդ Հայաստան (Ճալր. Բար.) 1876. յւրմաշ:

Բարխուտարեանց Մակար Եպիս. — Աղուրից երկիր և դրացիք, 1893. Թիֆլիս: — Երգախ. 1895. Բազու:

Բժշկեան Հ. Միհնա Վ. — Պատմութիւն Պոմոտի. 1819. Վենետիկ Ս. Ղազար: — Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան (Ճալր. Լեհաստ.) 1830. Վենետիկ Ս. Ղազար:

Գեղամեանց Բ. — ժամապարհորդութիւն Ախլցիսից մինչև Ամի. 1879. Փործ:

Թաղիաշեանց Մ. — ժամապարհորդութիւն ի Հայս. 1847. Կալիպիս:

Թօխմախեան Ս. — Մասիս Լեռներն հաւաքային ստորոտներ, 1882. Թիֆլիս:

Ինձիձեան Հ. Ղուկաս Վ. — Հնախոսութիւն Հայաստանի 3 հատոր (Հնախ. Հայս.) 1835. Վենետիկ Ս. Ղազար: — Ստորագրութիւն հին Հայաստանի (Ստր. Հայս.) 1822. Վենետիկ Ս. Ղ. — Նոր Հայաստան (Ն. Հայս.) 1806. Վենետիկ Ս. Ղ:

Կահլոյեյի Պետրոս Ե. Վ. — Ասիական ժամապարհորդութիւն ի հայրենիս (Ասիական Ճալր.) 1881. Կ. Պոլիս:

Կարինեանց Բակր Վաթոպետ. — ժամապարհորդութիւն. 1862. ի Կոնստան Հայոց աշխարհ:

Հայկունի Ս. — Բազրեանդ Զորաշխ գաւառ (Բազրեանդ). 1894. Ենթիւմալիմ:

Ղազանեան Կիրակոս Վ. — Խառն Նամակներ, 1887. Կ. Պոլիս:

Ճանիկեան Բ. Կ. — Հմութիւնք Ակմայ, 1895. Թիֆլիս:

Մխախրեան Մանուէլ Կ. — Նկարազրական ուղեւորութիւն ի Հայաստան գաւառս Ասիական Տաճկաստանի (Նկարազրական ուղեւոր.) . 1884-5. Կ. Պոլիս :

Մխախրեանց Աբէլ Վ. — Ժամապարհորդութիւն յԱմերիկայ 1865. Կ. Պոլիս : — Վաղարշապատ . 1874. Էջմիածին : — Տրապիզոնի գաղթականութիւն . 1857. Կ. Պոլիս : — Պատմութիւն Մեմլիստանի Հատիճոյ 1856. Տիփլիս : Պատ . Հոռոմոսի Վանաց , 1870. Էջմիածին :

Նարանեան Պօղոս Իր. Վ. — Արտօյր Հայաստանի , 1878. — Ժամապարհորդութիւն ի Դավրէժ . 1861. Կոստան Հայոց Աշխարհի մէջ : — Տեղեկագրութիւն ընդհանուր վիճակին Սեբաստիոյ (Տեղ. Սեբաստ.) . 1877. Կ. Պոլիս : — Տեղեկագրութիւն Միլիթիսիսարու . 1872. Կ. Պոլիս : — Տեղեկագրութիւն Վիճակին Նիկոլիօղոյ . 1874. Կ. Պոլիս : — Տեղեկագրութիւն ընդհանուր Վիճակին Գաղաստիոյ . 1873. Կ. Պոլիս :

Շահխաթանեանց Բովհ. Էպիս. — Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացի Այրարատայ Ա և Բ հատոր , 1842. Էջմիածին :

Շիրմազանեան Գ. Վարդանեանց. — Ժամապարհորդութիւն Հայաստանում . 1863. Կոստան :

Չաւէան Հ. Միքայէլ Վ. — Պատմութիւն Հայոց եռահատոր , 1784, 1785, 1786. Վենետիկ :

Չարայեանց Սարգիս Արքեպիսկոպոս. — Ժամապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան Ա և Բ հատոր , 1842. 1858. Տիփլիս :

Ռաֆֆի. — Ժամապարհորդութիւն Թիֆլիզից մինչև Ագուլիս . 1878. Փոքր : — Ատր վիպական մանկան ըմտիր գրութիւնները եւս ունինք մեր առջին :

Սարգիսեան Հ. Ներսէս Վ. — Տեղագրութիւն ի Փոքր և ի Մեծ Հայս (Տեղգր. Հայս.) . 1864. Վենետիկ Ս. Ղազար :

Սեդրակեան Արիստակէս Արքեպ. — Հոռութիւն Նայրեմեանց ի գաւառն Երևանու , 1872. Վաղարշապատ :

Սմբատեանց Մեսրոպի Արքեպիսկոպոս. — Տեղագիր գեղարքունի ծովագարու գաւառի (Գեղարքունի) , 1895. Էջմիածին : — Նկարագիր վանօրէից և քաղաքաց Շամախույ Թեմի (Շամախույ Թեմ) , 1896. Տիփլիս : — Ստորագրու-

թիւն հին քաղաքացն Յօլակերտի , Երուանդակերտի , Երուանդաշատայ և Բագարամի , 1879. Էջմիածին :

Սրտանճեանց Գարեգին Էպիս. — Գրոց և Բրոց , 1874. Կ. Պոլիս : — Մամանայ , 1876. Կ. Պոլիս : — Թորոս Աղբար , մասն Ա և Բ . 1879, 1885. Կ. Պոլիս : — Համով-Հոտով , 1884. Կ. Պոլիս :

Վաղարշակերտցի Թովմանէս Գահանայ. — Ժամապարհորդութիւն ի սահմանս բարձր Հայոց , 1870. Կ. Պոլիս :

Տէր Աւետիքեան Ն. — Տեղագրական Նամակներ , 1889. Տիփլիս :

Փիրաւեանց Ղեռնդ Վ. — Ժամապարհորդութիւն ի Մայր Աթոռն Այրարատեան և ամսի ի Կ. Պոլիս . 1871. Կ. Պոլիս : — Ժամապարհորդութիւն Վանայ մինչև Կ. Պոլիս . 1872, Թիֆլիս :

Քաջերեանի. — Ժամապարհորդական մկատողութիւնք . Ժամապարհորդութիւն Աղբարանգրապօլից դէպ ի Կարին . Փոքր հանդիսի մէջ , 1876-1881 :

Ազգային պարբերական թերթերէն յիշենք **Բազմավեզը** , **Այրարատը** , **Համդէս Ամսրեայն** , **Արաքսը** , **Ազգագրական Համդէսը** , և այլն :

Օրաթերթերէն . **Մասիս** , **Մշակ** , **Նոր Դար** , **Արեւիք** , **Արձագանք** , **Բիզանդիոն** , **Արմենիա** , և այլն :

Պատմիչներէն . **Ազարանգեղոս** , **Առաքել** , **Ասողիկ** , **Թ. Արծրանի** , **Բոզգանք** , **Եղիշէ** , **Զեմր Գրիկ** , **Հաստիվերտցի** , **Խորենացի** , **Կաղմկատանացի** , **Կիրակոս** , **Հերոսմ** , **Ղազար** , **Ղեռնդ** , **Թոհան կարողիկոս** , **Ռանայեցի** , **Ռոպէրեան** , **Սամուէլ** , **Վաղարշ** , և այլն :

ՕՏԱՐ ԱՂԲԻԻԻՆԵՐ

Ainworth F. — *Travels and Researches in Asia Minor, Armenia.* 1841. London. **Belgiojoso (la Princesse).** — *Asie Mineure et Syrie.* Paris. 1861.

Brant J. — *Journey through Armenia and Asia Minor,* 1835, etc.

Briano Giorgio. — *La Siria e L'Asia Minore* 1841, Torino.

Brosset M. — Ruines d'Ani 2 vol. 1860-1, t. Pétersb.

— *Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie.* 1851, St. Pétersbourg.

Bryce James. — Transcaucasia and Arrarat. 1878, London.

Buchant Telfer. — Crimea and Transcaucasia... Armenia, &c. 1876, London.

Cameron G. Poulett. — Personal Adventures and Excursions in Georgia, Circassia and Persia. 1845, London.

Collignon Maxime. — Notes d'un voyage en Asie-Mineure. 1880, Revue des Deux Mondes. Liv. I. et IV.

Deyrole Théophile. — Voyage dans le Lasistan et l'Arménie. 1870, Tour du Monde, vol. XXIX.

Dubois De Monpéroux. — Voyage autour du Caucase 6 vol. 1839-41, Paris.

Élisée Reclus. — Géographie Universelle, l'Asie Antérieure, l'Asie Russe. 1884, Paris.

Félix De Fonton. — La Russie dans l'Asie-Mineure, etc. 1840, Paris.

Hamilton J. William. — Researches in Asia Minor, 2 vol. 1842, London.

Saint-Martin M. J. — Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie. 2 Tomes. 1818, Paris.

Tavernier J. B. — Les six voyages en Turquie, en Perse, &c. 3 Tomes. 1616, Paris.

Tecier Charles. — Description de l'Asie-Mineure. 1839-49, 3 Tomes, Paris.

— L'Arménie, la Perse et la Mésopotamie. 1840-52, Paris.

Tournefort (Pitton De) — Relation d'un voyage du Levant, &c. 1717, Lyon.

Tschihatscheff Pierre. — Asie-Mineure. 4 vol. 1853-60, Paris.

Vital Guinet. — La Turquie d'Asie. 4 Tomes. 1892-94, Paris.

Vivien de Saint-Martin. — Nouveau Dictionnaire de Géographie Universelle. 7 Tomes, Supplément, 1879-1898, Paris.

Համառոտիւ յիշենք մասե աշխարհագրական

գրութեանցի հրատարակողներէն զէթ հետեւեալները — Ասիկս, Վականէր, Տէվիս, Վիլսոն, Քոն, Շալտէն, Շանթր, Ճոնսոն, Վիսն, Քլիքերթ, և այլն:

Վիճակագրական մասին համար փափաքելով ճշլագոյն թիւեր նշանակել, Ռուսաստանստանի հայաբնակ քաղաքաց և գիւղից մարդահամարը կը քաղենք նոյն տէրութեան վիճակագրութեան գրոց վերջին տուագրութիւններէն. նոյնպէս կը փափաքէինք ընել Քրքահայաստանի վիճակագրութիւնը, սակայն անճիշդ լլլալով կը գործածենք աւ ժամս Վ. Քիմէ գաղղիացոյ նշանակած թիւերը, թէեւ սա ալ անվստահաւոր լի ըլլալն զատ, մանրամասն ալ չէ՝:

ԲՆԱԾԽԱՐՀԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐՈՒ հետ զինտէ առանձին պատկերագրող թերթերու պիտի վերածուի, այլ պատճառաւ չուզելով Բազմավիպի սիւները լեցընել աննշան տեղերու մկարագրութեամբ, Համընիսի ըմբերողաց կամ խաւ կը յայտնենք, թէ շատ անուանին և զանազան գիւղից վիճակացոյց տախտակներ դուրս կը թողունք ի Բազմավիպի, որոնք յետոյ կը մտնեն առանձին թերթերու մէջ. նոյնպէս դուրս կը թողունք այն ամէն տիղեաց անուանը, որոց վրայ արդէն Բազմավիպ ընդարձակօրէն խօսած է մակտող, կամ պիտի խօսի իւր հետետող հատորներու մէջ:

ԲՆԱԾԽԱՐՀԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐՈՒ

ԱՐԱՍԱՆՈՐ. — Զորահովիտ Այրարատայ նիդ գաւառի Բջնոյ վիճակի մէջ. Համանուն դիւղ մը կը յիշուի յարձանս Հաղարծնոյ, զոր Վրաց Գորգի թագաւորն նուիրած է նոյն վանաց: Կիրակոս պատմիչն ալ նոյնը կը հաստատէ ըսելով, թէ «... ետ (Գորգի Վրաց թագաւորը) եկեղեցւոյն, ձեռնագրաւ իւրով զերկուս դիւղն» զԱրարատէր և զՏանձուտն»: Կը յաւելն ի վերջ նոյն գլխուն թէ կար և թով մի յԱրարատէր: Այդ բովը առաւ պղինձ պարունակելուն համար, ժամանակ անցնելէ վերջ ձորահովիտը կոչուեք է Պղնձահանքի:

1. Թէեւ ունիմք մասե Ազգային Գատրիարքաւ ըսած յատուի խմանքով պատրաստուած վիճակագրութիւն մը, յայց 20 տարիէն աւելի հիմնութիւն ունի: Գուսանք թէ ի մօտոյ կը ստանանք մորաւ գոյն և աւելի ճիշդ մարդահամար մը:

ձոր, և այժմ կը կոչուի Մխիթանայի ձոր։ Այս հովտէն վազող Զառնի (Հրազդան) գետի մէկ ճիւղն՝ հաւանականագոյն է որ ի հնումն կը կոչուէր Արաստձորի ջուր ու յիսոյ փոխուած Պղնձահանքի ջուր և այժմ Մխիթանայի ջուր։ Այս ձորի մօտ է Արտաւազդայ Ապարանք կոչուած վանքը։ Տես ի կարգին։ Տեղւոյս բովն շատ ժամանակ է ի վեր պղնձահանութիւնը դադարեր է, այժմ սկսած են նոյն տեղերէն մարմար քար հանել։ Ոմանք սխալմամբ Արաստձորը կը ցինք յԱրջախ։ — Կիր. պտմ. ժ. Զ. Հայ. 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

ԱՐԱՍ-ԿԵՕԼ կամ ԱՊՊԱՍ-ԿԵՕԼ. — Լճակ Այրարատայ ճակատը գաւառի մէջ, որոյ մօտ կայ համանուն հայաքանակ գիւղ մը, որոյ բնակիչք են 44 տուն հայ և 4 տուն թուրք։ Հայք ունին Ս. Սարգիս եկեղեցի մը։ Լճակի ջուրն կը գործածեն դաշտերը ոռոգելու։ Գիւղիս հարաւային և հիւսիսային կողմերն կառուցուած են Ռուսաց պահակատունքը։ Ասոր ձաժմուն վրայ գտնուած է (1859) ընտիր անտառահանք շուրջի մեծապատիւ Մկրտիչ Պէյի Ռեկիդան։ — Այրարատ 110, Այրար. Ամսագիր 1870, էջ 273. Հայկունի, Բաղբանգ, 365.

ԱՐԵՎԵԱՆՔ, ԱՐԵՂԵԱՆՔ կամ ԱՐԵՂԵՆՔ. — Արշակունեաց ժամանակ նախարարութիւն և գաւառ մ'էր Այրարատայ, այժմեան Ստորին Բաւենի արեւելեան մասին մէջ։ Ի գիրս նախնեաց գիտար է գտնել սասոր անուամբ քաղաք ինչ կամ գիւղ, և հաղիւ երբեք յիշուած է գաւառն։ Վաղարշակ Արշակունի, ըստ պատմելոյ թորենացոյ կը կարգէ «գիւրգաղ ոմն ի վերայ կուտից և զԱրեղ Սպասարար և Գահաւոր, և շէնս պարգեւ նոցա, յորոց անունն և կոչին այսպէս նախարարութիւնքն Արեղեան և Գարեղէն»։ աստի կը յայտնուի թէ գաւառս իւր անունն առած է համանուն նախարարութեան Արեղ նահապետի անունէն։ Արեղէնք սահմանակից լինելով Գարեղեանից և իրենցիկ ժամանակի մէջ ձեւացած, գրեթէ շատ անգամ միասին կը յիշուին ի պատմութեան. բայց նախարարական տոհմիս անունն Չ քարէն

ետեւ չի յիշուիր, մինչդեռ Գարեղեանք կը տեսնուի մինչեւ Թուրքացի Ս. Սահակայ Գահնաւակի մէջ կրկին իշխանք կամ գահակալը կը յիշուին, անգամ մը՝ Արեղեանից տէր, ապա Լճ. Այր Արեղեան, կը յիշուին նաեւ Մեծին Ներսիսի Գահնաւակի մէջ 26, Արեղեանից։ Այնպէս հազումար բանակի մէջ Գարեղեանից և Հաւունեաց նման 300 էր նաեւ Արեղեանից զօրաբաժինը։ Բ զարու սկիզբը Արեղ անուն նահապետ մը կը յիշուի այս տոհմի, «այր շոյա և շղոմարաբ և սուլ տակասպաս»։ Քաջին վարդապետ ժամանակ Արեղեանից Տէր էր Գապրիկ, Գար մը վերջը Ներսէս Բե ժամանակ, Գունայ ժողովքի մէջ վերջին անգամ մ'ալ կը յիշուի տոհմիս իշխան Գրեգոր Արեղեան։

Արեղէնք գաւառը կամ լաւ եւս Ստորին Բաւենի այս արեւելեան մասը՝ արեւմտեանէն աւելի ընդարձակ է և կը սահմանուի հիւսիս-արեւելեան կողմէն Սոգանու լեռներով, և անոնց շարունակութեամբ Գապաք քիփէ, Գափառ գայա, և այլ լեռներով կը բաժնուի վանանդ և Գարեղէն գաւառներէն։ Հարաւային կողմը կ'ինկնայ Հաւունիք և արեւմտակողմը՝ Ստորին Բաւեն։ Գաւառիս մէջէն կ'անցնի Երասխը, յորում կը թափին շատ մը վտակներ, որոնց անունները չեն յիշուիր բաց ի մէկ քանիւն։ Երկիրը լեռն և փոքր բարձրութիւններով քիչ մը ալձեւ է, բայց կրնայ աւելի դաշտային համարուիլ, վասն զի չունի նշանաւոր բարձր լեռներ։ Գլխաւոր տեղն է Մեծկիրտ հին բնակատեւը, որոյ նկարագիրը, ինչպէս նաեւ գաւառիս զանազան գիւղերը կը զրուին իրենց կարգին։ — Խոր. պտմ. Բ. Է, Կ, Խոր. աշխ. 610. Ղազար փարպ. 126, 167. Ստ. Հն. Հայ. Հտ. Բ. 154. Այրարատ 37-44.

ԱՐԱՆ. — Գիւղ Արցախի Զրաբերդ (Հն. Մեծկունք) գաւառի, Գետաշինի հիւսիսային կողմը ձորի մէջ։ Բնակչաց թիւն է 180, որոնց մէկ մասը զաղթած է Հաթիքը և ուրիշ տեղերէ։ Երկիրն Զրաբերդ և արդիւնաւետ, օդն բարեխառն, ջուրն քաղցրահամ։ Ունի հոյաւ կայ եկեղեցի մը Ս. Մինաս, կառուցուած 6 սիւներու վրայ։ Երկայնութիւն 18 մետր 85 սանթիմ., լայնութիւն 10 մետր 30

սանթիմ. Եկեղեցիս ունի թղթի վրայ գրուած երեք զրչագիր աւետարան. առաջինը գրուած է Հայոց ԶԺԲ (= 1463) թուին, վան քաղաքի մէջ. ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածամայնի եւ սուրբ Վարդան զօրավարին։ Եւ պիտուպոս մը գնեղով զայս՝ Պողոսէս անուանով մէկէն, նուիրած է Էջմիածնի. լէ ինչպէս Հոս բերուեր է չի գիտցուիր։ Երկրորդն սննի անհաւատալի թուական մը ԲՃԶԳ (= 834). Մարկոսի աւետարանէն վերջ կայ աղաւաղեալ լեզուով պատմական յիշատակարան մը, կը յիշուին Կիսնէվանոց ձորեր եւ սարեր։ Երրորդի գրութեան ժամանակն անյայտ է — Մ. Յովնանեան ուխտատեղի մ'է գելուին Հիւսիսակողմը՝ բարձր սարի վրայ, որ կայ խաչարձան մը, եւ մօտը՝ հացի եւ մեծամեծ կահնի ծառեր։ Հին ժամանակ խաչարձանի վրայ կայ եղբւր մատուռ, որ վաղուց փլած է։ — Արցախ, 267—9.

ԱՅՐԱՆԱՄԱՐՈՒ ՎԱՆԻՔ (Ս.) կամ Ս. ԱՅՐԱՆԱՄԱՐՈՒՆԻՔ. — Վաստակարանի (Երուանթու) ներքէ Հայոց Զորի գաւառի մէջ, վանայ լճի արեւելեան կողմը, խէրուց վանքէն երկու ժամ հեռու գէպ ի Հիւսիս կ'իյնկայ, Ղեւոնդեանց աշակերտի Աբրահամու խոստովանողի անապատ։ Յայտնաւորաց մէջ գեկտ. 20ին կը յիշուի հետեւեալը. «Գնացեալ (Ս. Աբրահամ) դարգերաց ի գաւառն Հայոց Զոր». եւ վերջը, «Թաղեցին զմարմին Աբրահամու յերուսանապատին. եւ կոչի տեղին՝ Սաքր Աբրահամու, մինչեւ ցայսօր ժամանակ»։ Աբրահամ խոստովանողի վրայ կը ճառէ նաեւ աղուն Եղիշէ։ Աբրահամ մենակեցիս մեռնելէն ետքը՝ այս կողմի բարեպաշտ ըրիստոնեայք միաբան աստ յանուն Ս. Աստուածածնի փոքրիկ մենաստան մը կը շինեն, որոյ Հիւսիսակողմը՝ տաճարի կից՝ կ'ամփոփեն եւ րանելուոյ նշխարներն եւ վրան մատուղի մը կը կառուցանեն։ Վանքն այժմ մասայի է եւ կիսակործան տիտըր դրից մէջ, արձանագրութիւն ամենեւին չունի, սարին անգամ մը Համբարձման տօնին կը թափին հոս բազմաթիւ ուխտաւորք, նոյն օրը կու գայ նաեւ խէրուց վանքի վանահայրը եւ կը պատարագէ։ — Տեղագրութիւն 280։ Պտկ. Նոր Հայ.

53։ Միտախորեան, Նկար. ուղեւորութիւն, մասն Ա. 164—7.

ԱՅՐԱՆԱՄԱՐՈՒ. — Գիւղ Այրարատայ Բաղրեանդ գաւառի Խալի-Խալի վիճակի մէջ, Շեհեան գետի հարաւային եզրուայ մօտ, բաղկացած 10ի չափ քրդաց տներէ։ Գիւղս ունի շատ ազգային հնութիւններ, գերեզմանաքարեր, որոց արձանագրութիւնը մաշած են։ Գիւղացի բոլոր մը տանը հիմքը փոքրով գտած է շատ հարստութիւն, ուրիշներ այ նոյն օրինակին հետեւելով գտած են փոխանակ ստակի՝ գերեզմանաքարեր, խաչարձաններ, կաւե անօթներ. վերջին տարիներս գտած են նաեւ 3 շատ հին զանգակներ անընթեռնի արձանագրութեամբք. Նշանաւոր է գէպ ի արեւմտեան հարաւ բարձրացած քարալեռան մը վրայ կառուցուած հին տմրոցն, որ ունի արտաքին եւ ներքին կրկին պարիսպներ. արտաքինը մեծ մասը փլած եւ պատած է բլրոյն Հիւսիսային երեսը։ Բերդս թէն մեծաւ մասամբ կործանած է, բայց զեռ կը նշմարուի որ ընդարձակ միջերանոցներն, նետ արձակելու պատուհաններն, սքառաւք քարերէ զրանց եւ պատուհանաց եզերքներ, ջրամբարներ եւ այլն։ — Հայկունի, Բաղրեանդ, 85—9.

ԱՅՐԱՆԱՄԱՐՈՒ. — Անուն բազմաթիւ գիւղից միւր յախարհի զանազան գաւառաց մէջ։

Այրարատ նահանգը ունի չորս հատ — Առաջինն կը կոչուի նաեւ Ագրակ եւ Էգրակ, եւ կ'իյնկայ Շիրակայ մէջ, Տեկուէն կէս ժամ հեռու գէպ ի արեւմուտք։ Ունի չափաւոր մեծութեամբ խաչաձեւ եւ զմբեթաւոր եկեղեցի մը, որոյ կից է Հիւսիսային կողմէն ուրիշ քառակուսի եկեղեցի մը երկայն 15 մեթր եւ լայն 5 1/2. երկրորդ եկեղեցւոյս բաց ի պատերէն ամենայն ինչ կործանած է։ Գմբեթաւոր եւ կանգուն եկեղեցւոյ վրայ կայ արձանագրութիւն ՆՆԻՆ (= 1006) թուական, նաւ, բայց հիմնարկութիւնն կը թուի զեռ աւելի հին։ — Երկրորդն՝ ճակատը գաւառի կողք վիճակի մէջ, համանուն գետակի ձախ կողմը. այժմ թրքաբնակ է. կ'ենթադրուի որ ի հնուն մեծ շէն մը եղած ըլլայ։ — Երրորդն է, Արագածօտն գաւառի Անբերդ վիճակի մէջ. բնակիչն՝ թուրք են, ունին

ընդարձակ անդառառները : — Զորքորդ՝ Մազազ (Գառնի) գաւառին մէջ, որ ըստ Սիման կաթողիկոսի՝ Այրի վանաց կարուածներէն մին էր : Տեղագրութիւն 214 : Այրաւատ 112, 119, 158, 334, 349 :

— Սիւնեաց մէջ վեց հատ . մին՝ յԱրեւիք, կարճաւանի հիւսիսային և փարախ լեռան հարաւակողմը . մօտերը կը գտնուի կապարահանք : Միւսներն են Բաղք, Ճահուկ, Խօք, Հաքանդ և Վայոց ձոր գաւառաց մէջ, որոց վրայ նշանուոր գիտելիք չկայ : Այս գիւղերէն ոմանք՝ ըստ հին ցուցակաց հարկատու եղած են Սիւնեաց եկեղեցոյն : Սիսուկան, 98, 255, 274, 302, 484, 505 : — Զորքորդ Հայոց Ծովք գաւառի, այժմեան Չմկեծածոց նոր վիճակի մէջ ալ կայ Ազարակ գիւղ մը, որոյ բնակիչք խառն են Հայք և Քուրդք : Հայք ունին գեղի ծայրը հնազոյն եկեղեցի մը, որոյ մօտէն կը բղխեն սառնորակ, ջինջ և աղաւ ջրոց նրկու աղուէնք, որոց միոյն Ակնէիէտը կ'ըսեն, աղանջաւոր բուծելուն համար : Ուրիշ աղբիւր մ'ալ կայ քեղէն վար, զոր Դողի աղբիւր կը կոչեն . սրոյ ջրով կը լուացուին ջերմ ունեցողներն և կը բժշկուին : Գեղս ունի սքանչելի դիրք, ընդարձակ գերեզմանատուն, հրապուրիչ տեսարաններ, երկիրն ալ բերրի է : Ի հնումն հարիւրաւոր տներէ բաղկացած հայաբնակ մեծ գիւղ մ'էր սա, որ այժմ՝ գրեթէ բոլորովին օտարացած է : Գիւղիս մօտ է Կարմիր վանք, խեղճ դրէց մէջ : — Տես ի կարգին : Թոր . Աղբ . 113-4 :

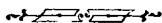
— Բարձր Հայոց Եկեղեցաց (Երզնկա) գաւառի մէջ եւս կայ Մեծ Ագարակ հայաբնակ գիւղ մը, բն. 400 . ուրիշ մ'ալ Հոռոմ Ագարակ : — Գուգարաց Տաշիք գաւառն եւս ունի Ագարակ անուամբ գիւղ մը Լոռոյ ձորոյն եզերքը, որոյ երկիրը բերրի է : Գիւղի մօտ է ճգնաւորի մը մենարանը, որոյ առջեւն քաղցրահամ ջրոյ վտակ մը կը վազէ և ջրաղացներ կը դարձնէ : Կաւանդուի՝ թէ վտակս բղխած է սուր ճգնաւորին աղօթիւք : Չայալեան, Ճանապարհորդութիւն, մասն Ա 125 : — Համանուն գիւղեր կան նաեւ Ծորոփոր և Զորոփոր գաւառաց մէջ . ինչպէս նաեւ Տայոց Պարսիզացիոր (Օլթի) գաւառին մէջ,

և այլուր : Տես Ձիֆուիկ : — Վերոյիշեալ գիւղերու ոմանց մօտէն կ'անցնին Ագարակ անուամբ գետակներ, որոց վրայ յիշատակութեան արժանի բան չկայ :

ԱԲ կամ ԱԲ-ԳԱԼԷ (Սպիտակ բերդ) . — Բերդաւոր գիւղ Սիւնեաց Գեղաքունի գաւառի մէջ, Գեղամայ ծովակի արեւմտեան կողմը ցամաքակղզոյ մը վրայ . ունի ՅՈՒՆ աւելի տներ : Նշանաւոր և յիշատակաց արժանի են շուրջը ցրուած հայկական հին աւերակներ : — Սիսական 40 : Տիպուա, Գ. 312 :

— կամ ԳՈՒԼԷ . — Բերդ ծովային կիլիկիոյ, Լամուի հարաւային կողմը, բաղկացած է կրկին կոփածոյ բարակերտ շէնքերէ : Հին անունն յայտնի չէ, և այժմ՝ ամայի դրէց մէջ կը գտնուի . նոր ուղեւորաց զննութիւնք թերեւս ժամանակաւ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւն տան մեզ ասոր նկատմամբ : — Սիսուան, 347 : — Ագ-գուշէ, հայաբնակ գիւղ մը եւս կայ՝ Այրարատայ Շիրակ գաւառի արեւելեան մասին մէջ, գրեթէ 55 տուն հայ բնակչօք :

Շարայարեւի

ԳԻՏՈՂԱՌԻԹԻԿԻ ԻՆՆ

ՊԱՏԿԵՐԻ ՄԻ ՀԱՏՈՒԱՍԻՆ ՎՐԱՅ

ՊԱՏԿԵՐ Հանդիսի անցած տարւոյ 11-14 թուոց մէջ Մեծ . Ս. Վ. Նաղարեթեան հրատարակեց « Հասուկոտորք Ս. Պատարակի և Ժամերու մատուցմամբ քրիստոնէութեան մատող սղոց մէջ » : Գրութիւնն ընդհանրապէս հմտայից է և շահեկան հնախուզից : Բայց կան իւր մէջ ինչ ինչ կէտեր, որք, եթէ յարգելի հատուածագիրն աւելի խստութեամբ վարուէր իւր հետազօտութեանց մէջ, և ազգային աղեցնութիւնէ ազատ լինէր, լուսագոյն պայմանի մէջ կրնային հանդիսանալ : Այս հանգամանքն առիթ կու տայ մեզ՝ որ այդպիսի կէտերէն դժման ցոյց տանք հօս համառօտելու :